

Pregledni rad

UDK 37(497.16)(091)"18/19"

Radovan DAMJANOVIĆ (Nikšić)

radovan.damjanovic@t-com.me

IZVANJCI* U ŠKOLSTVU CRNE GORE (XIX i početak XX vijeka)

Devetnaesti vijek je za Crnu Goru naročito značajan kako po ostvarenoj, vjekovima sanjanoj slobodi i priznanja pripadanju slobodnih i nezavisnih država Evrope, tako i po ubrzanom razvoju i postignutim rezultatima na kulturno-prosvjetnom planu. Crnoj Gori nikada nije nedostajalo, bez obzira na njenu veličinu i brojnost naroda, smjelosti, snage i nade za osvajanje slobode, ali je pri tome morala pitanja prosvjete i kulture ostavljati za druga vremena. Izuzimajući vrijeme štampanja prvih knjiga (crnogorske inkunabule) u doba Crnojevića, vrijeme početka pismenosti i školstva vezujemo za Petra II Petrovića koji 1834. godine otvara prvu svjetovnu školu. Od tada pa skoro do kraja XIX vijeka pojavljuju se problemi vezani za nedostatak nastavnog kadra, udžbenika, nastavnih planova i programa, institucija koje prate rad škola i sl. Ovaj rad ima za cilj da u najkraćim crtama istakne kako su se ovi problemi rješavali i kako su mjere koje su preduzimali državni organi uticale na razvoj djelatnosti, neposredno, a i u narednom period. Posvećena je posebna pažnja nastavnom kadru koga Crna Gora nije imala, te su izvanjci odigrali glavnu ulogu u ovom poslu. Sa strane su korišćeni i udžbenici, a zakone su uglavnom radili stranci. Pored nespornog napretka i vrijednih rezultata, u ovom prilogu se djelimično ukazuje i na nedostatke i manjkavosti koje će crnogorsko društvo i prosvjetna djelatnost imati u kasnijem razvoju kad je u pitanju očuvanje tradicionalnih i kulturnih vrijednosti crnogorskog društva i pojedinca.

Ključne riječi: *izvanjci, crnogorska prosvjeta, školstvo, udžbenici, planovi i programi, zakoni, osnovne i srednje škole*

* Izvanjci ili jabanci, došljaci, pridošlice, inostranci kako su ih Crnogorci nazivali u XIX vijeku su pojedinci koji su dolazili u Crnu Goru iz drugih sredina/država samoinicijativno, ali i često na molbu nadležnih državnih organa radi pomoći u razvoju društvenih, ekonomskih, kulturnih, prosvjetnih i drugih pitanja. Ostajali su da rade i žive, neko duže, neko kraće, a neki i doživotno. Ta riječ se postepeno gubila, tako da je danas skoro i nema.

Školovanje do osnivanja prvih škola

Dolazak Slovena na Balkansko poluostrvo vezuje se za kraj V i početak VI vijeka. Vjeruje se da je ta seoba trajala više od jednog vijeka i da je imala više etapa. Došli su u državu Vizantiju, zapošeli određenu teritoriju prihvatajući njenu vlast dok im nije pošlo za rukom da osnuju svoje državne zajednice Dukljana, Hrvata i Srba. Prihvatili su hrišćanstvo, a prije toga su to bila mnogobožaćka plemena. O životu i radu ovih plemena postoji vrlo malo podataka sve do IX vijeka kada počinje razvoj pismenosti. Tu misiju pokreću Konstatin (Ćirilo) i Metodije koji su stvorili slovensko pismo od kada datira slovenska pismenost. Ćirilo je stvorio slovensku azbuku, a u Duklji su je dobili početkom X vijeka. Ta prva azbuka je bila glagoljica, a ubrzo se pojavljuje drugo slovensko pismo – ćirilica koju je stvorio jedan od Ćirilovih učenika. Nakon toga pojavljuju se spisi i knjige koje su imale crkveni karakter (žitije svetaca, careva, vojskovođa, junaka i sl.).

Važnu ulogu u opismenjavanju dukljanskih Slovena imao je monaški red benediktinaca. Došli su u naše krajeve iz Italije (šedište Svetog Benedikta je bilo u Manastiru Monte Kasino) i osnovali više manastira u kojima su formirali različite škole. Živjeli su veoma skromno, pomagali siromašni sloj stanovništva i svu ušteđevinu su davali drugima kao pomoć. Njihova aktivnost se ogledala u prepisivanju starih knjiga, i u formiranju biblioteka. Na području dukljanske države najpoznatiji benediktinski manastiri su bili na Bojani, Skadru, Svaču, u Baru, Budvi, na Prevlaci, kod Trebinja itd. Benediktinski monasi su pisali biografije, nekrologe, hronike, povelje od kojih je vrlo malo sačuvano.

Zeta (Duklja) krajem XII vijeka biva vojnički pobijedena i pokorena od strane države Nemanjića. Zeta je u toj državi zadržala određeni samostalni položaj, a u oblastima kulture i prosvjete se značajno mijenjaju prilike. Učvršćuje se pravoslavlje, gradi se veliki broj crkava i manastira, pojavljuju se mnogi prepisivački centri i štampaju se prve knjige. Među prvim i najznačajnijim djelima nastalim na području Duklje (Zete) ubrajamo *Ljetopis Popa Dukljanina*, prvi crnogorski istorijski spis, hronika i književno djelo. Nastao je u XII vijeku. Do XV vijeka osnivaju se prepisivački centri u Kotoru, Prevlaci kod Tivta, Skadru, Bijelom Polju, Pljevljima, Morači, Đurđevim Stupovima, Dovolji, Dobrilovi i dr. Poslije Gutenbergovog pronalaska štampanja knjiga pokretnim slovima dolazi do novog doba u razvoju kulture i prosvjetiteljstva evropskih naroda. Poslije pojave prve na taj način štampane knjige (Majnc, 1455. godine) otac i sin, Ivan i Đurđe Crnojević, dopremaju iz Venecije štamparske mašine u Crnu Goru i nepunih 40 godina poslije prve Gutenbergove knjige štampa se *Oktoih prvoglasnik* (4/17. januara 1494. godine). Ubrzo po-

slije ove štampaju se još četiri knjige koje su bile isključivo bogoslužbene za potrebe pravoslavne crkve. Ove knjige (inkunabule) nadomjestile su nedostatak rukopisnih knjiga, a same su predstavljale (i danas predstavljaju) vrhunska djela južnoslovenske grafike. Ocjenjuje se da su crnogorske inkunabule „svojevrsni epohalni međaš u kulturnom razvoju Crne Gore, slovenskog svijeta uopšte, pa i dragulj u riznici evropske kulture“.

Dolazak turskih osvajača zaustavio je rad štamparije na Cetinju i u isto vrijeme označio stagnaciju razvoja kulture i prosvjete na ovom području. Glavni nosioci narodnog prosvjećivanja su bili crkve i manastiri i škole koje su pri njima osnivane¹. No, borba za goli opstanak i posvećenost borbi za slobodu uslovio je da se sve manje pažnje poklanjalo razvoju prosvjete. S turskim vlastima dolaze pismeni i obrazovani ljudi (kadije, nastavnici medresa, naibi, učitelji, službenici džamija i vakufa) koji su se bavili raznim poslovima počev od privrednih do kulturnih i vjerskih aktivnosti. Njihovo prisustvo imalo je za posljedicu otvaranje više škola u kojima se nastava izvodila na turskom jeziku. Škole su otvarale i islamske vjerske zajednice².

Zahvaljujući određenim društveno-istorijskim okolnostima kulturno-prosvjetna tradicija u Boki Kotorskoj je imala nešto drugačiji razvoj. Geografski položaj ovog područja uslovio je da se ono povezuje sa najstarijim i najrazvijenim civilizacijama – grčkom i rimskom, tako da su tu nastale naše prve škole. U Kotoru se još u XIII i XIV vijeku organizuju razne privredne i prosvjetne aktivnosti što je dovelo do osnivanja osnovnih i srednjih škola³. I ovde na razvoj školstva znatnog uticaja imaju benediktinske, a kasnije i manastirske škole. Dolazakom Turaka na Balkan (kraj XV vijeka) veći dio crnogorske teritorije pada pod tursku vlast, dok su Paštrovići, Budva i Kotor ušli u sastav Mletačke Republike (1420). Mletačke vlasti sputavaju otvaranje škola na narodnom jeziku, ali su i pored toga osnivane⁴. U Kotoru su pored ovih škola, počev od XV vijeka, osnivane pomorske i zanatske škole koje su najčešće bile privatne.

Ovo stanje zastoja kulturno-prosvjetnog razvoja, posebno u staroj podlovcenskoj Crnoj Gori, trajaće sve do dolaska i stupanja na presto gospodara

¹ Jednom od najstarijih škola u Crnoj Gori smatra se škola u Manastiru Stanjevići koju je 1780. godine osnovao vladika Sava. U bjelopoljskim manastirima više vjekova je naizmjenično radila monaška škola. Monaška škola u Mihaljcu je prestala sa radom 1845. godine.

² U Podgorici se počeci islamskog obrazovanja vezuju za XV vijek. Osnovana je tekija 1485, a tokom XVII vijeka otvara se medresa, ruždija i ibtidaija.

³ Jedna od najznačajnijih kulturno-prosvjetnih institucija ne samo u Crnoj Gori, već i znatno šire, na Balkanu osnovana je Gramatikalna škola. Počela je sa radom 1326. godine (po drugim izvorima 1329, ili čak 1285. godine). U XVI vijeku prerasla je u višu srednju školu.

⁴ Jedna od prvih takvih škola je otvorena u Risnu 1704. godine. U Krtolima je osnovana osnovna škola 1776. godine.

i vladika Petrovića. Prvi inicijator promjena bio je vladika Vasilije Petrović (1709 – 1766). Shvaćeno je da manastiri i njihove škole ne mogu zadovoljiti obrazovne i kulturne potrebe države kojoj su potrebni školovani kadrovi pa se pristupilo stvaranju uslova za otvaranje novih škola. Crna Gora nije imala mogućnosti da svojim sredstvima osniva svjetovne škole pa je vladika Vasilije tražio pomoć od Rusije. Iako se više puta pisanim putem obraćao i dva puta bio u posjeti Rusiji nije uspio da dobije pomoć. Ovu aktivnost je nastavio vladika Petar I Petrović. Obraća se i ruskoj i austrijskoj vladi krajem XVIII vijeka: austrijskom caru 1779. i 1791, a ruskom caru 1784. i 1798. godine. Stalno ga muči problem nepismenosti i neprosvijećenosti te se 1822. godine obraća vladarima i državicima Evrope na Kongresu u Veroni, a 1826. i ruskom caru Nikolaju I. Oba dva obraćanja su ostala neudovoljena.

Osnivanje svjetovnih škola u Crnoj Gori

Napore za osnivanje škola u Crnoj Gori je uspio da realizuje tek Petar II Petrović–Njegoš. Prilikom prve posete Rusiji 1833. godine uspio je da obezbijedi značajnu materijalnu pomoć, što je značajno popravilo finansijske prilike u Crnoj Gori. Tom prilikom nabavio je par stotina knjiga, među kojima je bilo i školskih. Naručio je i štampariju. Ova pomoć mu je omogućila da već naredne 1834. godine osnuje prvu osnovnu školu na ovom području Crne Gore. Škola je radila u ćeliji Cetinjskog manastira i imala je internat („blagodjejanje“). Kako Crna Gora nije imala svog nastavnog kadra, Njegoš je zatražio pomoć od austrijskih vlasti u Kotoru da učitelju Petru Ćirkoviću⁵ izdaju pasoš i dozvole mu da sa porodicom bude i radi kao učitelj na Cetinju. Ubrzo poslije toga su osnovane škole u Dobrskom Selu, Brčelima i Ostrogu. Bile su to u početku dvogodišnje škole da bi kasnije prerasle u trogodišnje i četvorogodišnje.

I u narednom periodu otvaraju se škole i raste interesovanje stanovništva za obrazovanjem tako da se stalno povećava broj škola iako im nije bilo naklonjeno vrijeme za njihov stalan i kontinuirani rad. Stalne borbe sa Turcima redovno su dovodile do prekida nastavnog rada, čak i na duži period, sve do završetka Veljeg rata 1878. godine. Vladika Petar II, knjaz Danilo, a posebno knjaz/kralj Nikola poklanjaju izuzetnu pažnju razvoju prosvjete.

⁵ Petar Ćirković (1798–1852) rođen je u Kotoru, đe je učio osnovnu školu, a završio je bogoslovne nauke u Šibeniku. Prije dolaska na Cetinje bio je učitelj na Luštici i u okolini Herceg Novog. Bio je vrlo obrazovan, služio se i italijanskim jezikom. Sa sobom je na Cetinje donio srpsko-slovenski bukvar koji se koristio u Austriji. Koristeći ovaj bukvar na Njegoševu molbu Dimitrije Milaković je sastavio novi bukvar koji je štampan u Cetinjskoj štampariji 1836. godine i bio je osnovni udžbenik u osnovnom obrazovanju budućim činovnicima i sveštenicima.

Za vrijeme Njegoša radila je poneka i privatna škola (Komani, Dobrsko Selo) koje nijesu imale svoje prostorije za rad već je nastava često izvođena pod vedrim nebom ili u crkvenim prostorijama. U tom periodu bilo je učitelja koji su privatno obučavali pismenosti decu imućnijih Crnogoraca⁶.

Knjaz Danilo otvara devet škola, a knjaz Nikola na samom početku vladavine desetak. Broj osnovnih škola stalno raste tako da ih je školske 1870/71. godine bilo 39 sa oko 2000 đaka, među kojima je bilo i 108 devojčica⁷. Školske 1874/75. godine Crna Gora ima 51 osnovnu školu i taj broj se održavao do kraja XIX vijeka kada dolazi do otvaranja većeg broja škola (ukupno preko 100). Uoči balkanskih ratova bilo ih je 144, a dvije godine kasnije (1914/15. školske godine) u četiri školske oblasti Crne Gore radi 211 osnovnih škola sa 357 odjeljenja, u kojima je radilo 366 učitelja. Učenika je bilo 18195, od kojih je bilo samo 2389 učenica, ili oko 13% (*Glas Crnogorca*, 1915: br. 19). Kako država nije mogla prihvatiti izdržavanje svih, to su pojedina naselja otvarala privatne škole koje su sami izdržavali. Sve do 1910. godine bio je veliki broj privatnih škola i one su bile pod nadzorom državnih i mjesnih vlasti. Kako piše Milan Kostić⁸ u navedenoj knjizi, interesovanje za otvaranje novih škola je postajalo svakim danom sve veće i to je postala glavna tema domaće i strane javnosti. „Koji je god stranac dolazio u Crnu Goru i čuo da u Crnoj Gori ima toliko škola, svaki je posetio jednu, ili drugu školu, da se uveru i sam, da li može i taj „divlji narod“ (kao što stranci misle o Crnogorcima) što naučiti. No kada su izlazili iz škole, oni su često sa stidom priznali svoje neznanje i svoju lakovericu, što su, to jest, držali Crnogorce za takve divljake“, piše Kostić.

Pored osnovnih škola, u drugoj polovini XIX vijeka otvoreno je nekoliko srednji škola. Prvo je otvorena 1863. godine Bogoslovija koja je radila samo godinu dana. Govori se da je ideju za osnivanje ovakve škole dao Nićifor Dučić⁹ koji je prihvatio dužnost upravljanja školom. Nastavila je sa radom

⁶ Zabilježeno je da su Ilija Popović i Janićije Kostić iz Srbije bili kućni učitelji pojedinih crnogorskih porodica.

⁷ Milan Kostić, glavni školski nadzornik, u knjizi „Škole u Crnoj Gori“ (1876) navodi 38 škola.

⁸ Milan Kostić (1840–1880) rođen je u Sivcu, Bačka (Austrougarska). Afirmisani prosvjetno-pedagoški radnik Vojvodine. Završio je Gimnaziju i Bogosloviju u Karlovcima i Duhovnu akademiju u Kijevu. Došao je u Crnu Goru 1869. i naredne godine postavljen za školskog nadzornika. Bio je rektor Bogoslovije na Cetinju. Tvorac je prvog Školskog zakonika koji je potvrđen od Senata. Autor je prvog jedinstvenog nastavnog plana i programa za osnovnu školu. Organizovao je učiteljske skupštine kao obavezan vid okupljanja prije početka svake školske godine. Poručivao je nastavna sredstva iz stranih zemalja. Objavljivao je svoje članke i rasprave i napisao je prvu monografiju o školama u Crnoj Gori. Napustio je Crnu Goru 1872. godine.

⁹ Dučić Nićifor (1832–1900) rođen je u mjestu Lug na Trebišnjici kod Trebinja. Na Cetinje dolazi na poziv knjaza Nikole 1862. U Bogosloviji izvodi nastavu, upravlja školom i biva postavljen za „nadzoritelja“ svih škola. Na Cetinju je dobio 1863. godine zvanje arhiman-

1869, a usljed ratnih prilika prestaje sa radom 1875. godine. Od 1887. do 1916. godine nastavlja rad pod imenom Bogoslovsko-učiteljska škola, najprije kao trogodišnja, a od 1908. godine u četvorogodišnjem trajanju (DA CG, MP i CP, 1913, f. 86, 198). Na Cetinju je 1869. godine počeo da radi i Đevojački institut u kojem su se školovale đevojčice od 9 do 12 godina. Bio je namijenjen vaspitanju crnogorske ženske omladine, što se u početku poštivalo, a kasnije je bilo sve više vaspitanica iz drugih država, o čemu su odlučivali Knjaz ili Knjeginja u dogovoru sa upraviteljicom Instituta. Vaspitačice su bile isključivo Ruskinje i Francuskinje, a upraviteljica je najduže bila Sofija Petrovna Mertvago¹⁰. Obje ove institucije su otvorene zahvaljujući izdašnoj pomoći Rusije koju je dobio knjaz Nikola prilikom posete kraljevskom dvoru 1868. godine.

Na Cetinju je 1880. godine Odlukom Državnog savjeta počela sa radom prva gimnazija u tadašnjoj Crnoj Gori pod nazivom „Knjaževska crnogorska državna gimnazija“. Prethodno je Stevan Stevo Čuturilo¹¹ bio zadužen za izradu nastavnog plana i programa po ugledu na slične ustanove u „najnaprednijim zemljama evropskim“. Po tom planu je radila prvih 5 godina. Bila je to četvororazredna niža realna gimnazija. Nastavni kadar je bio uglavnom sa strane.

U Danilovgradu je otvorena Poljoprivredna škola 1874. godine (Knjaževa crnogorska zemljodjelska škola) i radila je dvije godine. Osnivač i direktor škole je bio dr Đorđe Radić¹². Škola je zbog rata prekinula rad, a

drita. Po zahtjevu knjaza Nikole izradio je nastavni plan i program za trogodišnju osnovnu školu. Povjeravane su mu od strane knjaza i druge značajne uloge i misije. Cetinje je napustio 1868. godine i odlazi za Srbiju.

¹⁰ Sofija Petrovna Mertvago (1851–1921) rođena je u Kazanu na Volgi. U porodici je stekla osnovno obrazovanje, a više na Smoljnom institutu. Stekla je visoki ugled dobrog rukovodioca ustanove što je opredijelilo caricu Mariju Aleksandrovnu da je 1888. godine postavi za upraviteljicu Đevojačkog instituta na Cetinju na kome mjestu je ostala dvije i po decenije. Institut carice Marije je ukinut 1913. godine poslije određenih nesporazuma između ministra prosvjete Jovana Plamenca i upravnice Sofije koja nije dozvoljavala nadzor nad radom škole.

¹¹ Stevan Stevo Čuturilo (1846–1939) rođen je u selu Dabar, Lika (Austrougarska). Učiteljski ispit zrelosti završava u Petrinji, a pedagoške studije na bečkom Pedagogijumu kod profesora dr Fridrih Ditesa. Službovao je u mnogim mjestima Hrvatske i Dalmacije. Poslije sukoba sa austrijskom vlašću radi kao profesor u Kotoru, a knjaz Nikola ga pozove 1876. da dođe na Cetinje. Najprije je bio urednik *Glasa Crnogorca*, od 1878. godine vrši dužnost glavnog školskog nadzornika i bio je upravitelj Cetinjske gimnazije. Napisao je oko 20 udžbenika i priručnika. Udžbenici su bili uglavnom čitanke za osnovne škole i bukvar koji su bili u upotrebi i više od 50 godina. Iz Crne Gore je otišao 1883. godine zbog sukoba sa zvaničnim vlastima. Umro je u Novom Sadu.

¹² Đorđe Radić (1839–1922) rođen je u Velikom Bečkereku, Vojvodina. Profesorski ispit je položio u Beču đe je i doktorirao 1876. godine. Prije dolaska u Crnu Goru bio je profesor Ekonomske škole u Požarevcu. Za školu u Danilovgradu je sam sačinio nastavni plan i program po kome je učilo 18 učenika iz svih crnogorskih nahija.

nova poljoprivredna škola se otvara 1893. godine u Podgorici koja je radila do 1898. godine.

U nedostatku stručnog kadra, a i obrazovnih institucija, u posljednje tri decenije XIX vijeka u Crnoj Gori se dosta često organizuju povremene stručne škole i kursevi. Tu su se osposobljavali polaznici za pojedina zanimanja, đe je uz nešto skromnije teorijsko upoznavanje sa strukom dominirao praktični rad. Redovno su se održavali kursevi koji su imali za cilj osposobljavanje podoficirskog i oficirskog kadra i savladavanje vojnih vještina, upoznavanje sa novinama iz oblasti poljoprivrede i šumarstva, osavremenjavanja rada državne uprave i administracije, obuka za finansijske i administrativne činovnike, poštansko-telegrafске službe i sl., upoznavanja sa osnovnim građanskim pravima, a najveći broj ovih kurseva je bio posvećen unapređenju nastavnog rada u školama. Predavači na ovim kursovima, kada su u pitanju teorijska znanja, se najčešće pominju Milan Kostić, Špiro Kovačević¹³ i Jovan Pavlović¹⁴, a kada je u pitanju praktični rad, predavači su bili najbolji praktičari.

Pored navedenih škola i raznih oblika osposobljavanja pojedinaca za određena zanimanja raslo je interesovanje roditelja za upis dece u gimnaziju. Zahtjevi te vrste su dolazili iz raznih sredina tako da su nadležni državni organi u prvim decenijama XX vijeka donijeli odluke o osnivanju nižih državnih gimnazija u Podgorici, Nikšiću, Beranama, Pljevljima i Kolašinu. U Podgorici je škola otvorena 1907. godine, a za direktora je postavljen Mihailo Bukvić¹⁵. U Nikšiću gimnazija je počela sa radom 1913. godine, a za direktora

¹³ Špiro Kovačević (1843–1877) je završio gimnaziju i bogosloviju u Karlovcu. Prije dolaska na Cetinje je bio učitelj u Šibeniku. Postavljen je za glavnog školskog nadzornika 1873. i tu dužnost je obavljao do 1877. godine. Dao je veliki doprinos stručnom osposobljavanju učitelja kojima je za vrijeme ljeta na seminarima sa Milanom Kostićem govorio o savremenim oblicima i metodama rada u nastavi.

¹⁴ Jovan Pavlović (1843–1892) rođen je u Sremskim Karlovcima đe je završio osnovnu školu i Veliku gimnaziju. Sa Pravnog fakulteta u Beogradu izbačen i odlazi za Ženevu i studira ekonomiju. Studiranje nastavlja u Minhenu. Saradnik mnogih časopisa, a sam uređuje opozicioni list „Pančevac“. List se zabranjuje i on prelazi u Zemun. Zabranjuje mu se list „Graničar“, hapsi se i ide u zatvor. Po izlasku ide po pozivu vojvode Sima Popovića za Crnu Goru 1879. godine. Knjaz ga je primio i ostaje na Cetinju do smrti. Po dolasku je uređivao listove „Glas Crnogorca“, „Crnogorka“, „Zeta“ i osniva list „Prosvjeta“. Od 1883. je direktor Gimnazije. Od 1886. je ministar prosvjete i crkvenih poslova na kojoj dužnosti je bio do smrti. (Prvi ministar prosvjete u CG). Bio je čovjek široke kulture i obrazovanja, vrlo enegričan i preduzimljiv. Posebnu pažnju je posvetio poboljšanju kvaliteta nastave. Pokušavao je da Đevojački institut prilagodi crnogorskim potrebama zbog čega dolazi u sukob sa upravom Instituta. Uvidio je potrebu izdavanja domaćih udžbenika te je pozvao nastavnike Gimnazije i Učiteljsko-bogoslovске škole da pišu udžbenike. Jedan je od inicijatora donošenja odluke o podizanju Doma kulture na Cetinju.

¹⁵ Bukvić Mihailo (1876–1917) rođen je u Gacku (Hercegovina), đe je završio osnovnu školu. Gimnaziju uči u Sarajevu, a studira slavistiku i klasičnu filologiju u Beču i Zagrebu. Studije

je postavljen Mihailo Bukvić koji je prije toga bio direktor gimnazije u Podgorici. U Beranama je takođe 1913. godina počela da radi gimnazija. Iste godine Ministarski savjet donosi odluku da se u Pljevljima otvori Niža gimnazija koja je inače radila od 1901. godine do balkanskih ratova pod nazivom „Srpska gimnazija“. Razgraničenjem ovog područja između Srbije i Crne Gore i povlačenja srbijanske vlasti donosi se odluka o otvaranju četvororazredne niže gimnazije pod nazivom „Kraljevska crnogorska državna gimnazija“. U Kolašinu je školske 1911/12. godine radila privatna dvorazredna gimnazija.

Upravljanje školama

Sve do 60-ih godina XIX vijeka glavnu brigu o razvoju školstva u Crnoj Gori vodio je šef države. Već smo naveli kako su se počev od vladika Danila, Petra I, Petra II i knjaza Danila neposredno angažovali oko traženja mogućnosti za otvaranje škola do osnivanja ovih institucija. Njegoš i knjaz Danilo (u početku i knjaz Nikola) su pored otvaranja škola vodili računa o obezbjeđenju učitelja, nabavci udžbenika i drugih knjiga. O ostalim poslovima (organizaciji rada, nastavnim planovima i programima i izboru nastavne građe, nastavnim metodama, upisu učenika i dr.) starali su se učitelji koji su radili u tim školama. Narastanjem državnih obaveza bilo je nemoguće sve navedene poslove da vodi šef države tako da su učitelji više decenija imali punu samostalnost u upravljanju školama (PEJOVIĆ, D. Đ., 1971). Šezdesetih godina XIX vijeka dolazi do formiranja prvih državnih organa za pitanja škola i prosvjete. Godine 1860. formirano je Nadleštvo narodne prosvjete kojim je rukovodio Todor Ilić¹⁶, a dvije godine kasnije ustanovljena je institucija školskog nadzornika. Za prvog nadzornika imenovan je arhimandrit Nićifor Dučić. U sklopu određenih državnih reformi 1868. godine u okviru Senata formiran je posebni organ za upravljanje školama i prosvjetom. Bilo je to Prosvjetno odjeljenje na čijem čelu je postavljen cetinjski mitropolit Ilarion¹⁷. Godine 1869. Nadzorna

je završio u Gracu. Radi školske 1902/03. godine kao profesor i direktor u Cetinjskoj gimnaziji i kao profesor u Đvojačkom institutu. U Podgoričkoj gimnaziji od 1907. godine je profesor i direktor. Uspješno je obavio neposredne pripreme za otvaranje Niže državne gimnazije u Nikšiću 1913. godine i ukazom kralja Nikole postavljen je za njenog prvog direktora i profesora.

¹⁶ Ilić Todor, učitelj iz Trsta, koji je kasnije postao lični knjažev sekretar. Bio je zadužen za izradu programa za gimnaziju na zahtjev ruske vlade.

¹⁷ Ilarion (svjetovno ime Ilija) Roganović (1828–1882) rođen je u Podgorici. Zamonašio se u Manastiru Sv. Nikola na Vranjini. Petar II ga je proizveo u jerođakona i jeromonaha. Bio je arhimandrit Manastira Ždrebaonik, kasnije Manastira Ostrog i najposlije Cetinjskog manastira. Kao iguman Cetinjskog manastira izabran je u crnogorskog mitropolita, a odluku o imenovanju za vladiku crnogorskog donio je knjaz Nikola.

služba prerasta u Glavno školsko nadzorništvo, a za glavnog nadzornika je postavljen Milan Kostić, a kasnije Đuro Popović¹⁸. No, sve do 1882. godine ova tijela i odjeljenja za pitanja prosvjete su bila u sastavu drugih ministarstava. Tada se formira Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova i za „zastupnika“ (vršioca dužnosti) imenije se Ljubiša Visarion¹⁹. Pored navedenih tijela Ministarstvo je imalo i druge organe preko kojih je ostvarivalo svoju ulogu kao što su Prosvjetni savjet, Školska komisija, mjesni školski nadzornici, revizori i dr. Na čelo ovih tijela postavljani su pojedinci sa iskustvom na ovim i sličnim poslovima, a to su bila uglavnom lica koja su dolazila sa strane, izvanjci. Takođe i kad je bilo u pitanju rukovođenje školama sa većim brojem učenika ili nastavnika, primat su imali pojedinci koji su radno iskustvo sticali van Crne Gore. Na primjer, direktori Gimnazije na Cetinju su bili Stevo Čuturilo, Jovan

¹⁸ Đuro Popović (1845–1902) rođen je u Donjem Kraju kod Cetinja. Školovao se u Petrogradu, ali zbog oštrog ruske zme poslije nekoliko godina se vraća i radi kao učitelj na Cetinju. Radio je kao učitelj na više mjesta u Crnoj Gori, a poslije rada u Nikšiću knjaz ga imenuje za glavnog školskog nadzornika (1884–1902). Bio je to prvi Crnogorac na ovoj funkciji. Bio je predsjednik prve Školske komisije za verifikaciju udžbenika. Glavni je tvorac Zakona za osnovne škole iz 1884. godine. Za njegovo se ime vezuju nastavni planovi i programi iz 1885, 1895, 1901. godine. Najplodniji je pisac školskih udžbenika. Jedan je od osnivača Cetinjske čitaonice.

¹⁹ Visarion Ljubiša (1823–1884) rođen je na Svetom Stefanu (tada Austrougarska) i prvo obrazovanje je stekao u Manastiru Praskavica, gdje se zamonašio. Kasnije je prešao u Crnu Goru i postavljen je za upravitelja Manastira Morača, gdje je 1869. godine stekao čin arhimandrita. Školske 1872/73. godine postavljen je za rektora Bogoslovsko – učiteljske škole na Cetinju. Episkop je u Manastiru Ostrog, a nakon toga je postavljen za administratora crnogorske Mitropolije. Za mitropolita crnogorskog postavljen je 1882. nakon smrti Ilariona.

Pavlović, Ilija Beara²⁰, Božo Novaković²¹. Jovo Ljepava²², Luko Zore²³ i drugi. Interesantno je navesti da su „školske 1909/10. godine od 18 nastavnika s direktorom, iz Crne Gore bila samo dvojica (direktor i nastavnik crtanja)“ (PEJOVIĆ, 1971). Slično je bilo i sa upravama i profesorima gimnazija u Nikšiću, Beranama i Pljevljima.

Tek poslije formiranja Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova (1882) dolazi do značajnijeg napretka, može se reći preporoda, na prosvjetnom planu, čemu je glavni doprinos dao Jovan Pavlović, prvi ministar crnogorske prosvjete. Ostao je poznat po tome što se borio za strogu primjenu zakonskih propisa, što je postojeće propise dopunjavao i usavršavao i što je bio posvećen primjeni savremenim dostignućima pedagoške prakse.

Pored već pomenutih ličnosti koji su doprinijeli razvoju prosvjete u Crnoj

²⁰ Ilija Beara (1842–1887) rođen je u Zaljevu kod Zadra gdje je završio osnovnu školu i nižu gimnaziju. Završio je Bogosloviju 1870. godine kada je došao na Cetinje i postavljen na mjesto predavača Bogoslovije. U Gimnaziji na Cetinju radi od 1881. do 1887. godine. Obavljao je i dužnost direktora ove škole od 1875. do 1886. godine. Govorio je više stranih jezika, a u školi je predavao francuski, italijanski, latinski i grčki. Umro je na Cetinju.

²¹ Božo Novaković (1841–1908) rođen je u Zadru gdje je završio Bogosloviju, studije psihologije i prava u Rusiji. Dolazi u Crnu Goru i radi kao učitelj do 1867. kada odlazi za Beograd i završava pravne nauke. Vraća se na Cetinje. Na Cetinju je radio kao učitelj osnovne škole, profesor srednjih škola, direktor Gimnazije, predsjednik opštine Cetinje, rektor Bogoslovsko-učiteljske škole. Urednik je više listova i časopisa koji izlaze na Cetinju, Nikšiću i Podgorici. U nastavi je koristio savremene metode i oblike rada. Prvi je uveo Vukov pravopis u cetinjske škole.

²² Jovo Ljepava (1850–1916) rođen je u Popovom Polju – Hercegovina. U Rusiji je završio gimnaziju (Kijev), a studirao je u Krakovu, Moskvi i Petrogradu. Jedno vrijeme radi kao učitelj u blizini Mostara. Zbog političke aktivnosti napušta Hercegovinu i 1881. godine dolazi u Crnu Goru, gdje je proveo 30 godina. Radi kao nastavnik Cetinjske gimnazije, nastavnik Đvojačkog instituta i načelnik Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova. Bio je poslanik u crnogorskoj Skupštini od 1906. godine. U školama je predavao srpski i ruski jezik. Autor je tri udžbenika i glavni i odgovorni urednik časopisa „Prosvjeta“. Bavio se prevodilačkim radom.

²³ Luko Zore (1846–1906) rođen je u Cavtatu gdje je završio osnovnu školu. U Dubrovniku je završio gimnaziju, a na Bečkom univerzitetu uporedo studira Filozofski i Teološki fakultet. Poslije završenih studija radi kao profesor u gimnazijama u Zadru i Dubrovniku, a 1872. postavljen je za direktora Kotorske gimnazije. U Crnu Goru dolazi 1901. godine na poziv knjaza Nikole. Imenovan je za direktora Cetinjske gimnazije. Prvi je predsjednik Prosvjetnog savjeta koji je formiran 1905. godine. Nalazio se na čelu Društva Cetinjske čitaonice. Poznat je kao čovjek širokog obrazovanja, velike erudicije i član dvije akademija nauka. (JAZU i CANU.)

Gori su se naročito istakli: Vuksan D. Dušan²⁴, Stevan Petranović²⁵, Sima Milutinović Sarajlija²⁶, Dimitrije Milaković²⁷, Đorđe Srdić²⁸, Milorad Medako-

²⁴ Vuksan D. Dušan (1881–1944) rođen je u ličkom selu Medak. Studirao je na Zagrebačkom sveučilištu slavistiku i klasičnu filologiju. Početkom 1910. godine dolazi u Crnu Goru i radi kao profesor Cetinjske gimnazije. Predavao je i pitomcima Vojne škole na Cetinju. Od 1913. do 1915. godine je bio direktor Gimnazije u Peći. Ostao je zapažen kulturno-prosvjetni i naučni radnik. Mnogo je pisao o raznim pitanjima crnogorske prosvjete.

²⁵ Stevan Petranović (1835–1913) rođen je u Drnišu, Dalmacija. Završio je Bogosloviju u Zadru, a pohađao je Filozofski fakultet u Padovi. Na Cetinje je došao na poziv knjaza Danila 1856. godine. Pokazao se kao reformator u pogledu školske organizacije, uvođenje svjetovnih predmeta u nastavni rad, uveo razredno-časovni sistem, autor je prvog nastavnog plana i programa (1856), pokušao da torazrednu osnovnu školu podigne na petorazrednu, imao je zamisao da od osnovne škole stvori neku srednju stručnu školu i sl. Napuštio je Crnu Goru 1864. godine.

²⁶ Sima Milutinović Sarajlija (1791–1847) rođen je u Sarajevu. Došao je u Crnu Goru 1827. godine i ostao u njoj tri godine. Bio je sekretar mitropolitu Petru I. Poznat je kao Njegošev učitelj. Pošto nije bio učitelj u klasičnom smislu riječi pojavljivale su se različite ocjene o Simi kao učitelju i vaspitaču Njegoša. Mnogi su smatrali da on to i nije bio u klasičnom smislu. Sima je u Crnoj Gori obavljao i druge poslove počev od prikupljanja narodnih umotvorina do poslova u državnoj administraciji. Bavio se književnim radom, a napisao je i „Istoriju Crne Gore“.

²⁷ Dimitrije Milaković (1805–1858) rođen je u Mostaru, đe je proveo prvih 10 godina života. Otac mu se seli u Dubrovnik đe je Dimitrije završio italijansku i srpsku školu. Poslije Novog Sada odlazi za Peštu, a potom u Beč đe studira pravne nauke. U Crnu Goru dolazi 1831. i ostao u njoj do 1851. godine. Bio je lični Njegošev sekretar i vršio odgovorne državne funkcije. Ostvario je značajne rezultate u kulturno-prosvjetnom i političkom životu Crne Gore. Pisao je udžbenike, priredio „Istoriju Crne Gore“, uređivao almanah „Grlicu“. Sa Njegošem putuje u Rusiju 1833. godine kada su dobili pomoć za osnivanje škola i nabavku štamparije. Na Njegoševo insistiranje napisao je prvi bukvar i gramatiku za osnovnu školu.

²⁸ Đorđe Srdić (1820–1887) rođen je u Skradinu, đe je završio osnovnu školu. Bogosloviju je završio u Zadru nakon koje dolazi u Petrovac na moru (Kastel Lastva) i radi kao učitelj. Kada je osnovana druga svjetovna osnovna škola u Crnoj Gori, u Dobrskom Selu (1842), Njegoš je postavio bogoslova Srdića za prvog učitelja u ovoj školi. U ovoj školi je radio do 1845. godine kada ga Njegoš raspoređuje za učitelja cetinjske osnovne škole i u isto vrijeme obavlja državne administrativne poslove. Bio je saradnik više listova i časopisa. Nije prihvatao Vukovu pravopisnu reformu.

vić²⁹, Jovan Sundečić³⁰, Filip (Franjo) Jergović³¹, Simo Matavulj³², Robert Tolinger³³, Mirko M. Mijušković³⁴, Đuro Špadijer³⁵, Lazar – Lazo Đ. Popović³⁶,

²⁹ Milorad Medaković (1824–1897) rođen je u Zvonigradu u Lici đe je završio osnovnu školu, a gimnaziju je učio u Sremskim Karlovcima. Dolazi na Cetinje 1844. godine đe, je dobio službu kod Njegoša, u crnogorskoj upravi, a obavljao je i dužnost učitelja cetinjske osnovne škole. Radio je i kao državni sekretar kod knjaza Danila. Bavio se i naučnim radom. Napisao je monografiju o Petru II Petroviću – Njegošu. Napisao je preko 20 djela o Crnoj Gori.

³⁰ Jovan Sundečić (1825–1900) rođen je u Golinjevu kod Livna. Školovanje je započeo u Imotskom, a Bogosloviju je završio u Zadru. U Crnu Goru dolazi 1864. godine na poziv knjaza Nikole. Bio je knjažev sekretar. Afirmisao se kao pjesnik i davao značajan dorinos razvijanju oblika i sadržaja crnogorske kulturno-prosvjetne djelatnosti. Bio je vlasnik i izdavač časopisa „Crnogorac“ i „Crnogorka“. Uređivao je časopis „Prosvjeta“. Posebnu zaslugu ima za obnavljanje rada cetinjske Bogoslovije (1869) kasnije reorganizovane u Bogoslovsko-učiteljsku školu.

³¹ Filip (Franjo) Jergović (1860–1922) rođen je u Vrbici – Đakovo, Slavonija. Završio je agronomiju u Beču. Službuje u Slavoniji, u okolini Dubrovnika, a na Cetinje dolazi 1888. godine. Radi kao nastavnik Gimnazije i Đvojačkog instituta, a bio je i upravnik Zemljodjelske škole u Podgorici. Bio je odličan profesor i stalni saradnik mnogih listova i časopisa. Poslije profesorske karijere (1904) obavlja državne funkcije. Sahranjen je na Rijeci Crnojevića.

³² Simo Matavulj (1852–1908) rođen je u Šibeniku, đe je završio osnovnu školu (italijansku i srpsku). Poslije gimnazije završio je Učiteljsku školu u Zagrebu. Radi kao učitelj po dalmatinskim selima i 1874. godine dolazi u Herceg Novi đe radi kao nastavnik u Nautičkoj školi. Na Cetinje dolazi 1881. godine, đe je postavljen za profesora Gimnazije. Bio je glavni školski nadzornik poslije Steva Čuturila. Urednik je „Glasa Crnogorca“ i „Crnogorke“. Objavio je nekoliko pripovijedaka i romana sa motivima iz crnogorskog života. Napuštio je Crnu Goru 1889. godine.

³³ Robert Tolinger (1859–1911) rođen je u gradu Hlubaka, Češka, đe je završio osnovnu školu i dva razreda gimnazije. Muzički konzervatorijum je završio u Pragu. Službuje u Zagrebu i Velikoj Kikindi. Na Cetinje dolazi 1889. i sedam godina predaje pjevanje i muziku cetinjskim školama. Komponovao je nekoliko melodija na crnogorske narodne pjesme. Smatraju ga utemeljivačem muzičke kulture u Crnoj Gori. Napuštio je Crnu Goru 1897. godine.

³⁴ Mirko M. Mijušković (1875–1948) rođen je u Pješivcima, Nikšić đe je započeo školovanje. Gimnaziju završava u Kragujevcu a Filozofski fakultet u Beogradu. Poslije policijskih progona iz Srbije dolazi na Cetinje i radi kao nastavnik u svim srednjim školama. Od 1907. do 1913. godine je direktor Gimnazije, a nakon toga je ministar prosvjete i crkvenih poslova. Za godinu dana koliko je bio na ovoj funkciji donešeno je i pripremljeno više zakona iz prosvjete i kulture. Obavljao je i druge važne državne poslove. Objavio je više radova iz kulturne književne, ekonomske i političke istorije Crne Gore. Prevodio je sa francuskog jezika.

³⁵ Đuro Špadijer (1871–1953) rođen je na Cetinju đe je završio Gimnaziju i Bogoslovsko-učiteljsku školu. Radi kao učitelj i duže vrijeme je glavni školski nadzornik. Bio je na dužnosti sekretara Ministarstva prosvjete, ali je kasnije došao u sukob sa prosvjetnim vlastima i biva otpušten iz službe. Bio je glavni i odgovorni urednik „Učiteljskog lista“. Autor je više objavljenih radova u listovima i časopisima, napisao je i nekoliko udžbenika.

³⁶ Lazar Lazo Đ. Popović (1872–1928) rođen je u Donjem Kraju nadomak Cetinja. (Sin je Đura Popovića). Osnovnu i Bogoslovsko-učiteljsku školu završava na Cetinju. Nastavlja

Živko Dragović³⁷, Marko Dragović³⁸, Špiro Tomanović³⁹, Kosta Kostić⁴⁰, Filip J. Kovačević⁴¹, Milutin Milo Kovačević⁴² i dr.

U radu su navedena imena preko 50 pojedinaca koji su imali zapažene uloge u organizaciji i rukovođenju prosvjetnim ustanovama i institucijama. Kao što se to vidi u tekstu, uglavnom su to bili izvanjci (preko 85%) i manji broj crnogorskih kadrova školovanih u inostranstvu. Pod uticajem izvanjaca koji obavljaju najsloženije poslove u prosvjeti, kulturi i crkvi značajno je u ovim oblastima unaprijeđen razvoj Crne Gore. Međutim, u isto vrijeme odvijaju se i određeni procesi zanemarivanja i zapostavljanja tradicionalnih vrijed-

školovanje u Rusiji, a u Kijevu završava Duhovnu akademiju. Na Cetinju radi kao profesor Gimnazije i Bogoslovsko-učiteljske škole. Godine 1905. je postavljen za oblasnog školskog nadzornika za zapadnu školsku oblast. Kasnije je bio direktor Cetinjske i Pljevaljske gimnazije. Ima više objavljenih radova. Napisao je nekoliko udžbenika. Bavio se prevodilačkim radom.

³⁷ Živko Dragović (1854–1928) rođen je na Velevu, Cetinje. Osnovnu školu i Bogosloviju je završio na Cetinju. Studirao je u Petrogradu (nije poznato da li je završio filozofiju ili duhovnu akademiju). Po završetku školovanja na Cetinju je radio kao profesor Gimnazije, Bogoslovsko-učiteljske škole i Đvojačkog instituta. Bavio se pedagoškom teorijom i praksom i objavljivao radove iz ove oblasti. Prevodio je sa ruskog, francuskog i italijanskog jezika. Bio je član Državnog savjeta Kraljevine CG, predsjednik Prosvjetnog savjeta (tri mandata), predsjednik Komisije za odobravanje školskih knjiga, urednik „Glasa Crnogorca“ i dr.

³⁸ Marko Dragović (1852–1918) rođen je na Velevu, Cetinje. Završio je osnovnu i Bogoslovsko-učiteljsku školu na Cetinju, kao i Duhovnu akademiju u Petrogradu. Radio je kao učitelj, kasnije je sekretar Uprave prosvjetnih i crkvenih poslova, te zamjenik ministra prosvjete. Bio je profesor Gimnazije u Podgorici. Radio je na proučavanju istorije Crne Gore. Objavio je preko 120 stručnih i naučnih radova u raznim domaćim i inostranim listovima. Napisao je monografiju o školama u Crnoj Gori (1888). Bavio se prevodilaštvom.

³⁹ Špiro Tomanović (1867–1932) rođen je u Lepetanima, Boka. Završio je osnovnu školu u Kotoru, gimnaziju u Kotoru, a Filozofski fakultet u Gracu. Poslije studija radi u Kotorskoj gimnaziji, ali zbog sukoba sa austrofilima premješten je u Split, a kasnije u Dubrovnik. Napušta službu i dolazi na Cetinje (1903/04) da predaje matematiku u Gimnaziji, Oficirskoj školi i Đvojačkom institutu. Kasnije je bio direktor Podgoričke gimnazije. Bio je član Prosvjetnog savjeta (četiri mandata). Umro je u Kotoru.

⁴⁰ Kosta Kostić (1880–1927) rođen je u Kruševu, Makedonija. Gimnaziju i Filozofski fakultet završava u Beogradu. Radi kao nastavnik Srpske učiteljske škole i Gimnazije u Skoplju. Poslije toga slušbuje u gimnazijama u Pljevljima, Cetinju, Beranama i Danilovgradu. Za doprinos razvoju i unapređenju prosvjete dobio je više priznanja.

⁴¹ Filip J. Kovačević (1860–1922) rođen je u Budvi, da je završio osnovnu školu. Gimnaziju je završio u Kotoru, a Filozofski fakultet u Beču. Poslije završetka studija dolazi na Cetinje i u Gimnaziji predaje grčki, latinski, italijanski i njemački jezik (1886–1900). Bio je član Komisije za odobravanje udžbenika. Umro je u Kotoru.

⁴² Milutin Milo Kovačević (1871–1913) rođen je na Cetinju. (Sin je poznatog prosvjetnog radnika Špira K.) Osnovnu školu je završio na Cetinju, a Gimnaziju u Kotoru. Studira vojne nauke u Milanu, Italija. Nije završio studije zbog bolesti, a po povratku radi u srednjim školama na Cetinju, da predaje istoriju, geografiju, matematiku, fiziku i crtanje. Autor je i koautor više udžbenika. Bio je član Prosvjetnog savjeta (dva mandata).

nosti koje predstavljaju izvornu i autentičnu crnogorsku kulturno-prosvjetnu tradicija. O njma će kasnije biti više riječi.

Nastavnici

Od početka rada prve osnovne škole (1834) pa do 70-ih godina XIX vijeka za crnogorske osnovne škole nastavni kadar (učitelji) je obezbjeđivan sa strane, tj. iz krajeva koji su bili uglavnom pod austrougarskom vlašću⁴³. Njegoš, kao i knjaz Danilo i knjaz/kralj Nikola su primali u službu ljude koje su lično poznavali ili su ih njihovi saradnici preporučivali. Tako su u cetinjskoj školi počeli da rade Petar Ćirković, nakon njega Petronije Lujanović iz Banata, koga je naslijedio Todor Ivaniček. Poslije njega kao učitelj radi Lazar Vlahović iz Vojvodine, a od 1844. godine radi Milorad Medaković iz Like. Njega je naslijedio Đorđe Srdić iz Dalmacije. Od 1856. do 1860. godine radi Stevan Petranović, poznat i po tome što je napisao prvi nastavni plan i program za ovu školu. Do 1870. godine u ovoj školi od izvanjaca (učitelja sa strane) radi čitava plejada vrsnih učitelja: Lazar Vlahović iz Banata, Todor Ivaniček, Antonije Macura iz Dalmacije, Nikola Musulin iz Krajine, Todor Ilić iz Trsta, Gavro Pešić iz Vojvodine, Božo Novaković iz Zadra, Mihailo Mršić, Dušan Brkanović iz Dalmacije, Špiro Kovačević iz Dalmacije i mnogi drugi. Već od 1870. godine crnogorske škole počinju dobijati domaće učitelje. Bili su to svršeni učenici „privremene bogoslovije“ ili odlični učenici cetinjske osnovne škole. Kada je riječ o nastavnom kadru u školama koje su radile u unutrašnjosti posredno se može zaključiti da su i u tim školama pretežno u početku radili učitelji sa strane. No, poslije iscrpljujućeg rata (1876–1878) u kojem je stradao veliki broj učitelja, a kada se i otvara veći broj škola, primaju se lica koji nemaju potrebnu kvalifikaciju (imali su po nekoliko razreda Učiteljske škole ili Bogoslovije, ili završenu osnovnu školu). U tom vrijeme Crna Gora nema stručne škole za pripremanje učitelja. Od 90-tih godina kvalifikaciona struktura učiteljskog kadra se znatno popravlja. Pristižu generacije koje se školuju u Bogoslovsko-učiteljskoj školi na Cetinju kao i kadrovi koji se školuju na sličnim školama u Beogradu, Somboru, Prizrenu, Skoplju i drugim gradovima van Crne Gore⁴⁴. Takođe se obrazovni nivo nestručnih učitelja poboljšava preko

⁴³ Područja: Boka Kotorska, Dalmacija, Slavonija, Lika, Vojvodina, Hercegovina, odakle su većinom izvanjci dolazili, bila su okupirana od strane Austrougarske koja je imala jako dobar, evropski razvijen školski sistem. Po njemu su radile i srpske škole.

⁴⁴ Crna Gora je od druge polovine XVIII vijeka ulagala napore da školovanjem mladića u stranim zemljama koliko-toliko ublaži nedostatak stručnog kadra iz raznih oblasti društvenog i privrednog života. Iz tog razloga su izdvajana značajna sredstva za stipendiranje učenika koji su se upućivali na školovanje u Rusiju, Austriju, Francusku, Srbiju, Italiju i Tursku. Interesovanje za školovanje na strani je bilo veliko i u početku su ipak stipendije

kurseva i seminara će su predavači bili iskusni praktičari izvanjci Milan Kostić, Špiro Kovačević, Gavro Pešić, Božo Novaković i dr. Obuka se najčešće sastojala u metodičko-pedagoškom pristupu rada u nastavi i upoznavanju sa metodom rada poznatog vojvođanskog metodičara Đorđa Natoševića⁴⁵. Jedan od vidova stručnog usavršavanja bio je pretplata na stručne listove i časopise.

Nastavno osoblje srednjih škola birano je putem konkursa i to su bili uglavnom profesori sa strane. Domaći su dosta sporo pristizali, a što se najbolje može vidjeti na primjeru Cetinjske gimnazije. „Od 78 nastavnika, koliko je radilo u Gimnaziji za 35 godina njenog postojanja, samo 22 (28%) bili su iz Crne Gore“. (DELIBAŠIĆ, 1980). Odnos stranih i domaćih nastavnika u Bogosloviji (kasnije Bogoslovsko-učiteljska škola) i Đevojačkom institutu je bio još nepovoljniji.

Potrebno je istaći da je većina stranih profesora, pored rada na razvoju i unapređenju prosvjetne djelatnosti, odigrala značajnu ulogu u razvoju javnog i kulturnog života u Crnoj Gori. Oni su bili predvodnici kulturnih aktivnosti kako u školi, tako i u sredini gdje su živjeli.

Nastavni planovi i programi i udžbenici

U prvoosnovanim crnogorskim školama, koje su radile u prve dvije decenije nakon otvaranja „male“ Njegoševe škole, na osnovu raspoložive arhivske građe može se zaključiti da nije bilo zvaničnog nastavnog plana i programa po kome se izvodila nastava. Bilo je dozvoljeno učiteljima da se sami snalaze, da imenuju nastavne predmete i prema svom nahodaženju određuju nastavne sadržaje koje će predavati deci. Kako su učitelji u ovim školama dolazili iz sredina van Crne Gore, sa sobom su donosili planove i programe, kao i udžbenike, koji su u tim sredinama bili u upotrebi. U početku u cetinjskoj školi, a tako je bilo i u drugim školama, se učilo: „čitanje, pisanje, računanje, sveštena istorija i srpska gramatika“⁴⁶, a potom su učitelji dodavali nastavne predmete: crtanje, pjevanje, istorija Crne Gore i dr. U seoskim školama se, uglavnom, učilo čitanje, pisanje, molitva Bogu i nešto računa.

dobijali učenici iz poznatih glavarskih porodica dok se nije donio propis (1890) po kome se uvodi red za dobijanje stipendija. Ipak najviše stipendija je dodjeljivano za mladiće koji su se odlučili za vojne škole i privredna zanimanja. Školovanje omladine u inostranstvu dosta je značilo za stvaranje crnogorske inteligencije i shvatanje njene uloge u društvenom i političkom životu zemlje.

⁴⁵ Đorđe Natošević (1821–1887) iz Slankamena. Školovao se u Sremskim Karlovcima, Segedinu, Budimpešti i Beču. Od 1857. godine radi kao školski savjetnik i nadzornik srpskih škola i bio je reformator osnovnih škola u Srbiji. Autor je „Kratkog uputstva za srpske narodne učitelje“ kojeg je za potrebe crnogorskih škola i učitelja nabavio Milan Kostić.

⁴⁶ Isto.

Godine 1856. na Cetinje za učitelja dolazi Stevan Petranović koji nastoji da reformiše trirazrednu cetinjsku školu u petorazrednu i po svojoj prilici sačini prvi nastavni plan i program. „Po sačuvanom planu, za četiri razreda, predavani su predmeti: u I razredu: katihizis, biblijska istorija, prva znanja, časlovac i crkveno pjenje; u II: prostrani katihizis, srpska gramatika, crnogorska istorija, crkvena istorija, matematika i crkveno pjenje; u III: sveopšta istorija, srpska istorija, antropologija, srpska gramatika, retorika i veliko crkveno pjenje; u IV: slovenska gramatika, sveopšta istorija, crkvena istorija, fizika, velika geografija, psihologija, dogmatika i veliko crkveno pjenje.“ (PEJOVIĆ, 1971). Nije sačuvan plan za V razred. Ovakav plan nije naišao na odobravanje tako da je Petranovićeva zamisao da od osnovne škole stvori neku vrstu srednje škole ostala neostvarena. I sam knjaz je tvrdio da ovakav nastavni plan i program ne odgovara [kolskim potrebama te je tražio od Nićifora Dučića (1862) da predloži novi nastavni plan i program za trogodišnju osnovnu školu. Plan i program je urađen, ali se ubrzo, poslije dolaska učitelja iz Dalmacije, (Božo Novaković i Mihailo Mršić) uvode novi nastavni predmeti uz afirmaciju i primjenu Vukovog pravopisa. Razrađeniji nastavni plan i program za tri razreda osnovne škole uradio je Milan Kostić (1870) i po njemu se radilo do 1878. godine. Do septembra 1888. godine radi se po planu koji je više prostora ostavio za prirodne nauke. Nastavni planovi i programi koji su rađeni 1888, 1895. i 1902. godinu vezani su za ime Đura Popovića, glavnog školskog nadzornika. U njima je više nego u ranijim planovima dolazio do izražaja svjetovni karakter nastave. Osnovna škola se glavnim dijelom programa sve više približavala stvarnim potrebama mladih za korisniji i racionalniji rad. Za osnovnu školu je do postojanja Knjaževine Crne Gore donesen novi nastavni plan i program 1908. godine, a u programu rada Vlade početkom 1914. godine ukazano je na potrebu mijenjanja „nastavnog plana i programa prema savremenim zahtjevima pedagogike i potrebama narodnim“.

Kada je riječ o nastavnim planovima srednjih škola, treba reći da su rađeni po ugledu na slične škole u Evropi i autori tih planova su takođe bili izvanjci sa dužim radom u Crnoj Gori. Ministar Pavlović je želio da organizuje gimnaziju (srednju i višu) po ugledu na klasične gimnazije Evrope i može se reći da je u tome imao uspjeha. Poslije završene Cetinjske gimnazije učenici su mogli sa uspjehom nastaviti univerzitetske studije u stranim zemljama. Slično je bilo i sa Bogoslovsko-učiteljskom školom, a nastavne planove i programe Devojačkog instituta radile su načelnice po ugledu na njemačke i ruske programe za slične škole. Svi ovi planovi i programi su se više puta mijenjali sa namjerom da što bolje odgovore prilikama i potrebama društva. Izuzetak u tome je bio Institut koji je donosio izmjene planova onako kako ih je predlagala načelnica zbog čega je dolazilo do nesporazuma sa Komitetom koji je odobravao programe.

Može se zaključiti kada su u pitanju nastavni planovi i programi da su do 60-ih godina oni bili kopija dokumenata iz sredina odakle su dolazili učitelji, a da su se nakon toga radili planovi i programi čiji su autori bili izvanjci.

Kada je u pitanju izrada ili nabavka udžbenika, priručnika i drugih knjiga za potrebe učenika i nastavnika, može se reći da su tome poklanjali pažnju svi, od učitelja do nadležnih državnih institucija. Već smo videli da je i sam Njegoš kao crnogorski vladar učestvovao u nabavci, štampanju i distribuciji udžbenika i knjiga. To su radili nakon njega i knjaz Danilo i knjaz/kralj Nikola, kao i nastavnici koji su dolazili sa strane da rade u crnogorskim školama. Formiranjem državnih prosvjetnih institucija ova nabavka je išla organizovanije. Glavni školski nadzornik sve do zadnje decenije XIX vijeka osnovnoškolske udžbenike je nabavljao iz Srbije i Vojvodine, najčešće preko bečkih knjižara. Često su iz ovih sredina i besplatno upućivane u Crnu Goru veće količine udžbenika. Slati su „časlovc, psaltiri, katihizisi, bukvari, gramatike, srpski pravopisi, srpske istorije, slovenske čitanke i dr.“ Slično je bilo i kod srednjih škola s tim što je za srednjoškolce nedostajao jedan broj udžbenika (nijesu štampani ni za potrebe škola u Srbiji) pa je taj nedostatak nadoknađivan diktiranjem nastavne građe.

Prvi udžbenici koji su štampani u Crnoj Gori za potrebe crnogorskih škola su se pojavili u prvoj deceniji Njegoševе vladavine. Njegoš nije bio zadovoljan ni jezikom ni sadržajem udžbenika koji su bili dobavljeni iz Srbije i namijenjeni crnogorskim učenicima pa je sa svojim sekretarom Dimitrijem Milakovićem organizovao štampanje „novih“ udžbenika⁴⁷. Narednih 30 godina se nabavljaju udžbenici iz Srbije, nakon čega se štampaju na Cetinju dva udžbenika takođe nabavljena u Srbiji („Prva znanja za osnovne srpske škole“ i „Kratka istorija srpskog naroda“).

Udžbenici koji su korišćeni u ovom periodu nijesu mogli zadovoljiti potrebe učenika ni u kvantitativnom ni kvalitativnom smislu pa je ministar prosvjete Jovan Pavlović javno iznio (1890) oštru kritiku na račun stranih udžbenika koji su korišćeni u nastavi. Tom kritikom je više htio da podstakne učitelje osnovnih i profesore srednjih škola da pišu domaće udžbenike. Nakon toga, 1892. godine se formira Školska komisija koja je vodila računa o izdavanju udžbenika. Zahvaljujući aktivnostima ove komisije i Prosvjetnog savjeta u Crnoj Gori od tada do 1914. godine štampano je oko 80 udžbenika. U izradi je učestvovalo preko 20 autora od kojih su oko polovine bili izvanjci.

⁴⁷ Tada su prilagođena četiri udžbenika za potrebe crnogorske osnovne škole. Štampani su udžbenici: „Srpski bukvar radi učenja mladeži crkovnomu i građanskomu učenju“ (1836), „Srpska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež“ (1838), Šlecerova „Preprava za istoriju svijeta (1839) i „Kratka istorija Boke Kotorske“ (1839).

Uticaj izvanjaca na razvoj obrazovanja i nacionalnog identiteta

U prethodnom izlaganju je već ukazano na nesporan doprinos školovanog kadra koji je došao sa strane i našao se na zadatku da kroz školski sistem podigne kulturni i prosvjetni nivo stanovništva Crne Gore. Bio je to veliki izazov i za nosioce vlasti i za neposredne izvršioce te misije. Crnogorski vladari emancipovani, školovani, naslonjeni na kulturno i duhovno blago Crne Gore traže načina i pomoć da osnuju svjetovne škole, jer „od Boga bi bila greota da i dalje ovaj narod ostane bez škole i bez obrazovanja“ (Vasilije Petrović, vladar i mitropolit crnogorski od 1750. do 1766.)

Međutim, neprestana borba u očuvanju slobodne Crne Gore, želja da se očuva viševjekovna slobodarska crnogorska tradicija, primoravala je Crnogorce da na kulturnom planu ne nastave tamo gdje je dinastija Crnojevića tokom XV vijeka ostavila Crnu Goru (prva državna štamparija kod Južnih Slovena, prve štampane pravoslavne bogoslužbene knjige – poznate crnogorske inkunabule). Kako je već rečeno, tek u XVII vijeku počinju da se preduzimaju aktivnosti za otvaranje škola, koje bi uz postojeće manastirske škole radile na prosvjećivanju stanovništva. Prve škole, uz inostranu pomoć, se otvaraju na području današnje opštine Cetinje, da bi se kasnije, posebno poslije razgraničenja od turske imperije (1878) broj škola naglo povećavao, što je u prethodnom izlaganju već istaknuto. Otvaranje škola pretpostavljalo je obezbjeđenje određenih uslova za njihov rad (poslovni prostor, nastavni kadar, oprema, udžbenici...) Svega toga je nedostajalo. Od otvaranja prve škole proći će oko 30 godina da bi se formirao prvi stručni državni organ koji je mogao pratiti rad škola. Kada je u pitanju nastavni kadar, Njegoš je za prvog učitelja u cetinjskoj školi molio austrijske vlasti da mu daju dozvolu da može napustiti Kotor i sa porodicom živjeti i raditi na Cetinju. Tako je knjaz Danilo učinio sa Stevanom Petranovićem koji je iz Zadra došao na Cetinje. Za vrijeme knjaza Nikole, kada se i otvara veći broj škola, osnovnih i srednjih, i formiraju državne prosvjetne institucije potreba za kadrom je bila veoma velika. Bili su potrebna lica sa određenim iskustvom kako u nastavi, tako i u školskoj i državnoj administraciji.

Što se tiče nastavnih planova i programa, kako je već istaknuto, bili su vjerna kopija planova srpskih škola po kojima su i radili učitelji koji su došli u Crnu Goru. Razumljivo da se u njima nije mogla prepoznata jezička, kulturna, istorijska, geografska osobenost Crne Gore. Izučavali su se sadržaji iz predmeta: katihizis, biblijska istorija, nauka hrišćanska, srpski jezik, srpska gramatika, slovenska gramatika, nauka o vjeri, zemljopis, srpska istorija, račun, praktična geometrija, prirodopis, crkveno pjevanje, gimnastika, krasnopis, ručni rad i drugi predmeti. Dominantno mjesto među predmetima

koji su se izučavali imao je srpski jezik. Ni u jednom nastavnom planu nema nastavnog predmeta koji je direktnije vezan za crnogorski jezik, njenu istoriju i geografiju. Samo u prvom planu (1856) pominje se nastavni predmet „crnogorska istorija“, a u Dučićevom planu (1862) postoji nastavni predmet „istorija srpska i crnogorska“.

I nastavne planove i programe za srednje škole isključivo su radili izvanjci. Prvi plan i program gimnazijskog obrazovanja uradio je Stevo Čuturiilo (1881). Kasnije, svaki naredni plan i program za Gimnaziju (1890, 1902, 1908) predstavljao je poboljšanje u odnosu na prethodni, te se može reći da su bili na nivou sličnih programa razvijenih zemalja Evrope.

U prvoj srednjoj školi u Crnoj Gori, Bogosloviji, izučavalo se veoma obimno nastavno gradivo kroz 21 nastavni predmet. Dominantno mjesto zauzimala je vjerska nastava sve do 1908. godine kada je napravljena korekcija u korist nastavnih predmeta za obrazovanje učitelja. Planovi i programi su više puta mijenjani u Bogoslovsko-učiteljskoj školi (1887, 1890, 1908).

Za sve ovo vrijeme od osnivanja prve osnovne škole na Cetinju pa do 1918. godine, kada Crna Gora biva prisajedinjena Srbiji i gubi sve atribute samostalne države, na račun razvoja prosvjetne djelatnosti dolazile su pojedine primjedbe od prosvjetnih i kulturnih radnika iz obrazovanja i državne administracije. Ti prigovori i primjedbe su se uglavnom odnosile na neadekvatan tretman tradicionalnih, nacionalnih, kulturnih vrijednosti crnogorskog društva u postojećim obrazovnim programima. Bojazan da će zanemarivanjem i neadekvatnim tretiranjem tih vrijednosti najviše izgubiti mladi koji se školuju bila je svakog dana sve vidljivija. Osnovne imanentne vrijednosti i posebnosti karakteristične i za društvo i pojedinca (slobodarski duh, rodoljublje, čojstvo i junaštvo, tradicija, solidarnost) kojima su se ponosili Crnogorci počinju da blijede. Kadrovi koji su dolazili sa strane nijesu u sebi nosili mentalitet crnogorskog građanina i nijesu imali osećaj za vrijednosti koje su se ovde baštinite. I pored pojedinačnih kritika i suprotstavljanja toku vaspitno-obrazovnog procesa on je decenijama živio ne realizujući osnovne nacionalne ciljeve i zadatke. Brojne generacije su završavale školovanje, a crnogorsko društvo je postepeno ostajalo bez temeljnih nacionalnih atributa, bez svog jezika, bez svoje istorije, bez svoje tradicije i kulturne baštine.

Djelovanje izvanjaca u crnogorskoj prosvjeti ostavilo je značajan trag u formiranju svijesti Crnogoraca o sebi, svojoj tradiciji, kulturi pa i državi. Nalazeći se u ulozi rukovodilaca najznačajnijih kulturno-prosvjetnih institucija, kreatora najznačajnijih školskih i kulturnih dokumenata i zakona, dominantnim učešćem u neposrednom nastavnom radu u osnovnom i srednjem obrazovanju omogućeno im je da razvijaju i izgrađuju školski sistem po uzoru na druge sisteme ne uvažavajući dovoljno specifičnosti crnogorskog društva.

Ilustracije radi navodimo primjere kako se kroz sistem preuzimanja tuđih rješenja i zanemarivanjem svojih postepeno gubio karakter nacionalnog obrazovnog sistema.

Najjednostavnije i najvidljivije je poći od nastavnog plana i programa. To je školski dokument u kojem se kroz plan određuju nastavni predmeti koji će se proučavati u školi (njihov redosljed proučavanja i sedmični broj časova), a programom se utvrđuje opseg, dubina i redosljed nastavnih sadržaja u nastavnom predmetu. Tu je i udžbenik kao osnovna i obavezna knjiga koja treba da odrazi programske ciljeve i zadatke svakog vaspitno-obrazovnog područja. To su najbitnija školska dokumenta i u svakom društvu nezaobilazna za funkcionisanje obrazovnog sistema. Upravo ta školska dokumenta su predlagali ili donosili prosvjetni radnici koji su dolazili sa strane. Izvanjci su pisali nastavne planove i programe i predlagali nazive nastavnih predmeta kao što su: srpski jezik, srpska istorija, srpska liturgija, crkvena istorija („osobito srpska i ruska“).

Najuočljivije je ipak bilo zanemarivanje naziva jezika kojim je govorio crnogorski narod. Poznato je da je ime jezika neodvojivo od narodnog imena. Nestaju narodi kada usvoje tuđi jezik. Zanemarivana je činjenica da je vjekovima, od Dukljana, stvarana literatura na *slavenskom* jeziku koji je pod uticajem izvanjaca u crnogorskom školstvu i uvezenom udžbeničkom literaturom nazvan *srpski* jezik, a narod ga nazivao *naški*.

Vuk Stefanović Karadžić⁴⁸ je preuzeo stav Dositeja Obradovića⁴⁹ da su svi Južni Sloveni (katolici, muslimani, pravoslavni) – Srbi. Vuk je sve narodno na prostoru „slavenosrpskom“ pripisao srpskom jeziku. Nasuprot tome, Petar I kad pominje jezik najčešće kaže: „naški jezik; naški govoriti; u naš jezik preveden; napečatan u našem jeziku; svojijem narodnim jezikom govoriti; u našem slavenskomu jeziku“. Dušan Vuksan za jezik Svetog Petra kaže: „Jezik u *Poslanicama* je čist, narodni. Petar I bio je prvi i jedini naš čovjek,

⁴⁸ Vuk Karadžić (1787–1864) rođen je u Tršiću, Srbija. Njegovi preci vode porijeklo iz Crne Gore. Osnovnu školu je pohađao u Loznici i u Manastiru Tronoši. Nastavio je školovanje u Sremskim Karlovcima i Petrinji. Bio je đak Velike škole Dositeja Obradovića u Beogradu. Bio je srpski filolog, reformator srpskog jezika i pisac prvog rječnika tog jezika (1818), leksikograf, istoričar, sakupljač narodnih umotvorina. Stekao je nekoliko počasnih doktorata. Prvi je proučavalac crnogorskih govora. U prikupljanju narodnih pjesama uspostavio je vezu sa crnogorskim vladarem Petrom I, a kasnije i sa svim vladarima iz kuće Petrovića. Pošetio je Crnu Goru sedam puta. Prikupljao je građu za istorijsko-etnološku knjigu o Crnoj Gori koju je objavio na njemačkom jeziku. O Crnoj Gori i u vezi nje objavio je 7 radova. Stalno je putovao, a do smrti je živio u Beču.

⁴⁹ Dimitrije (crkveno ime Dositej) Obradović (1739/1742–1811) je srpski prosvjetitelj i reformator revolucionarnog perioda nacionalnog buđenja i preporoda. Osnivač je i profesor Velike škole, preteče Beogradskog univerziteta. Između ostalog u bogatoj radnoj karijeri učiteljovao je i u manastiru u Mainama, u Boki Kotorskoj, đe ga je crnogorski vladika Vasilije Petrović rukopoložio za sveštenika.

koji je na kraju 18. vijeka pisao čistim narodnim jezikom“ (VUKSAN, D., 1925: 258).

Dr Danilo Radojević, filolog, smatra da se crnogorski jezik tokom XIX vijeka bio učvrstio kao „crnogorski standardni izraz, ali da se, djelovanjem izvanjaca – učitelja u crnogorskom školstvu i uvoženjem udžbenika iz Vojvodine i docnije iz Srbije, nije mogao ukorijeniti naziv crnogorski jezik već ga je narod nazvao naški; da je aneksija Crne Gore od strane Srbije (1918) donijela razur jezika jer je kroz školstvo nametan srpski jezik“

O tom namjernom potiskivanju naziva crnogorskoga jezika najbolje svjedoči Ljubomir Nenadović u *Pismima* iz 1858. On konstatuje „da je u crnogorskim školama“ zatekao crnogorski jezik, pa kaže: „U svim školama jezik je crnogorski; u mnogome različan od onoga priznatog, lepog jezika na kome je Biblija prevedena. Govorio sam jednom prilikom na Cetinju da bi trebalo, radi književnog jedinstva, da uvedu onaj jezik kojim se danas piše u Beogradu i Novom Sadu... Ako Crnogorci produže svoje škole kao do sada, onda posle sto godina, između ta dva jezika biće veća razlika nego što je između portugalskog i španskog. Ja ne kažem koji je jezik lepši; samo napominjem: da bi, za ljubav književnog jedinstva, trebalo da manjina pristupi većini“.

Dorđe Srdić nije prihvatio Vukovu pravopisnu reformu kojoj se dugo opirala i Pravoslavna crkva. Vjerovatno su to bili razlozi da i Njegoš nije primjenjivao Vukov pravopis u svakodnevnoj korespondenciji kao ni u Štampariji na Cetinju. Primjena Vukove pravopisne reforme u Crnoj Gori praktično počinje 1864. godine objavljivanjem Sundenčićevo „Orlića“. Ipak, pod uticajem raznih agitacija i prisutnog jezičkog hegemonizma naziv jezika je ostao *srpski*.

Ponižavajući odnos prema crnogorskoj istoriji, njenoj prošlosti je predstavljen u nastavnim programima i udžbenicima. Može se reći da Crne Gore u njima nije bilo.

Istorija crnogorskog naroda je ispisana stalnom borbom za slobodu i nezavisnost. Istorijske okolnosti stvorile su od Crnogorca vječitog ratnika. U tom svijetu slobodarstva je volio da živi, da se žrtvuje, to je bio njegov ideal, za to se radalo i živjelo. Bježao je od ekonomske zavisnosti od drugih i onda kada je bilo najteže⁵⁰.

Od brojnih bitaka i bojeva koje su Crnogorci vodili protiv Grka, Bugara, Turaka, Mlečana, Francuza u udžbeniku istorije pominju se, više uzgred, samo dvije (Grahovac i Vučji Do) bez analize uzroka i posljedica tih bitaka. Mnogi su primjeri površnog, neobjektivnog i netačnog predstavljanja crno-

⁵⁰ Kada je Matija Ban Njegošu 1849. godine donio određenu pomoć od Srbije rekao je: „E, moj gospodine Matija, nije li ovo žalosna sudbina da junačka Crna Gora mora živjeti od milostinje.“

gorske istorijske i kulturne prošlosti. Neshvatljivo je koliko se minimizirala i pokušavala devalvirati bogata crnogorska istorija i njena prošlost. Za nevolju i žalost toga imamo i danas.

Njgoš je govorio da crnogorsku stvarnost mogu shvatiti samo oni koji poznaju njenu istoriju.

Neslaganje sa zapostavljanjem tradicionalne kulturne baštine Crne Gore su javno saopštavali mnogi javni i crnogorski zvaničnici: knjaz Nikola, Andrija Jovičević, pa i sam ministar prosvjete Jovan Pavlović, kao i mnogi drugi.

Knjaz Nikola, obraćajući se prvim školovanim oficirima kaže: „Vi ste na moje veliko zadovoljstvo učili vojničku nauku u inostranstvu i vi ste sigurno pronikli da svaka zemlja ima svoje osobine. Ja vi dakle naređujem da ovu ode sakupljenu braću našu... podučavate u duhu crnogorskom... ostavite mi mog Crnogorca u onom svom urođenom duhu... “ (PETROVIĆ, N., 1997: 959).

Andrija Jovičević kada govori o udžbenicima napominje da su nepotpuni za naše škole, da su napisani narječjem istočnim, da ih naši učenici, čak i učitelji ne razumiju i da je nemanje svojih udžbenika i sa ekonomske strane nanosilo štetu.

Ministar Jovan Pavlović, ministar prosvjete i crkvenih djela, zahtijeva da, „sve što se nama prenese, pređe nego što se na naše zemljište presadi, mora proći kroz crnogorsko sito i rešeto, mora biti okušano na crnogorskom kamenu, mora se pocrnogorčiti“ (*Glas Crnogorca*, 1883, br. 10). Govoreći o negativnom uticaju postojećih udžbenika na sistem vaspitanja i obrazovanja ističe da se u udžbenicima moraju naći osnovne tradicionalne vrijednosti crnogorskog društva kako bi se sačuvala „crnogorske osobenosti“.

Na kraju

Već je istaknuto da su izvanjci u Crnoj Gori u periodu XIX vijeka, sve do nestanka crnogorske države, do njenog prisajedinjenja Srbiji 1918. godine, imali veoma značajnu ulogu u razvoju školskog sistema. Svojim radom i stručnim doprinosom učinili su da Crnu Goru u značajnoj mjeri izvuku iz zaostalosti i nepismenosti i izgrade školski sistem koji se mogao ravnopravno tretirati i porediti sa zemljama u okruženju. To je jedna strana njihovog rada na unapređivanju kulturno-prosvjetnog života tadašnje Crne Gore.

Međutim, s pravom se postavlja pitanje kako se moglo desiti da je u tom istom vremenskom periodu obrazovni sistem crnogorske države marginalizovao kulturnu, istorijsku, slobodarsku, tradicionalnu, etničku, identitetsku osobenost crnogorskog naroda i crnogorske države. Naime, ove nacionalne vrijednosti nijesu bile prepoznate u osnovnim školskim dokumentima pa sa-

mim tim nijesu mogle ni biti predmet školskog, tj. vaspitno-obrazovnog rada u školi. Razloga svakako ima više, ali za ovu priliku, u najkraćim crtama, bismo istakli sljedeće:

- a) Crna Gora nije imala naučno-stručnih državnih institucija koje su mogle da sagledaju i definišu nacionalnu strategiju razvoja školskog sistema. Zbog tog nedostatka, kao i nedostatka kadra, a u želji da se prevazilazi postojeće stanje, 20–30 godina se radi u ovoj djelatnosti bez osnovne infrastrukture. Ne postoje zakoni iz ove oblasti, nedostaju planovi i programi, koriste se tuđi udžbenici, nije formiran nijedan državni organ koji prati rad u obrazovanju i sl. Rad je bio prepušten pojedincima koji su došli sa strane i koji su radili u skladu sa praksom koju su donijeli iz sredina odakle su došli.
- b) U čitavom ovom periodu Crna Gora je bila pod stalnom propagandom i uticajem asimilacionih programa kojima se negirala svaka posebnost crnogorskog nacionalnog i individualnog identiteta, a koja je uglavnom dolazila od strane državnog i crkvenog velikosrpskog aparata. Vode se razni propagandni oblici „pijemontske agitacije“ kojom se veličaju Crnogorci i predstavljaju kao „pijemont srpstva“ i „najbolji dio srpskog naroda“. Jedan dio Crnogoraca je to prihvatao i na to bio ponosan pa i na račun svog crnogorskog identiteta. Ova kampanja je bila intenzivna sve do Berlinskog kongresa (1878) poslije koga se vodi jedna druga vrsta kampanje, a koja se sastojala od negiranja crnogorske nacionalnosti. Oba ova vida su jako bila podržana od pojedinaca iz samog obrazovnog sistema što je često dovodilo do mimoilaženja, neslaganja i netrpeljivosti među nosiocima kulturno-prosvjetnog procesa. Ishodi tih nesporazuma su često bili u konačnom napuštanje Crne Gore i rada u obrazovanju. Knjaz Nikola je često svojim radom, književnim stvaralaštvom doprinio širenju ovih ideja, a što je bilo u skladu sa njegovim „veljedržavničkim“ aspiracijama. On je kasno shvatio da mu pojedini izvanjci i crnogorski „školarci“ rade o glavi. Poznata su i dva pokušaja njegove fizičke likvidacije (1907. i 1909).
- c) Izvanjci koji su dolazili u Crnu Goru, a nosili su glavni dio posla u organizaciji, upravljanju i administraciji školstva dolazili su iz sredina u kojima se tretman Crnogoraca i crnogorske države, njihove nacionalne, kulturne i istorijske prošlosti poklapao sa navedenim stavom njihove matične države. Većina njih je i školovana u srpskim školama, najčešće bogoslovijama. Poznatiji došljaci odmah bi zauzimali po dolasku na Cetinje najznačajnija mjesta u školstvu, crkvi i državnoj administraciji. U ovom radu se navode imena oko 50-ak pojedinaca, s osnovnim biografskim podacima, koji su najzaslužniji za razvoj školstva u knjaževi-

ni/kraljevini Crnoj Gori. Uočava se da ih je daleko veći broj u odnosu na domaći kadar (85% :15%). Od 80-tih godina povećava se broj kadra koji se školuje u Crnoj Gori, posebno za osnovne škole, pošto pristižu učitelji sa diplomom Bogoslovsko-učiteljske škole. No, nije bilo realno očekivati da su oni mogli značajnije uticati na promjene načina rada u školi, izmjeni programskih sadržaja i udžbeničkoj literaturi. Ove poslove su tradicionalno obavljali iskusniji pojedinci, uglavnom stranci.

Nepovoljnije i još gore stanje dolazi nestankom crnogorske države. Gubljenje samostalnosti 1918. godine ima za posljedicu prekidanje dotadašnje prakse i rad u školskim i državnim institucijama pošto se ukidaju svi zakoni, planski školski dokumenti, pravilnici po kojima se odvijao prosvjetni život. Rad u ovoj oblasti je nastavljen u skladu sa srbijanskim zakonima iz 1904. godine.

Interesovanje za Crnu Goru se povećalo u XIX vijeku, ali sve do Njegoša o njoj se u Evropi piše kao varvarskoj, razbojničkoj i necivilizovanoj zemlji. Austrijanci i Turci prikazivali su Crnu Goru i Crnogorce u najcrnijoj boji. Tek dolaskom stranih putopisaca, naučnika, umjetnika i njihovim pisanjem o Crnoj Gori počinje da se mijenja ta slika u čemu su značajno doprinijeli i izvanjci koji su radili u crnogorskom obrazovanju.

I za sami kraj. Bez izvanjaca Crna Gora nije mogla izaći iz kulturno-prosvjetne zaostalosti i zapuštenosti i crnogorski narod im je za to zahvalan. Pored toga treba ukazati i na činjenicu da su upravo oni svojim radom i djelovanjem bili nosioci i agitatori negiranja postojanja crnogorske samobitnosti, crnogorskog državnog i individualnog identiteta. U tome su imali podršku od jednog broja crnogorskih intelektualaca koji su prihvatili i bili propagatori plasiranih, u prvom redu, velikosrpskih ideja. Ovo se ne ističe iz razloga otkrivanja nekih novih istina, jer su one od ranije poznate, već da se ukaže šta znači i kakve posljedice dolaze ako se sistematski, decenijama djeluje kroz sistem obrazovanja na desetine i desetine generacija na formiranje stavova i uvjerenja. Ne treba da čudi što se u Crnoj Gori, u takvim okolnostima, paralelno razvijala svijest o nepripadanju crnogorskom narodu i Crnoj Gori kao državi. Mnogo je primjera, u prošlosti i sadašnjosti, površnog, neobjektivnog i netačnog predstavljanja crnogorske istorijske, nacionalne i kulturne baštine i tradicije. Redovno se minimizira i pokušava devalvirati sve što je crnogorsko. U takvim okolnostima ne treba da iznenađuju pojedinačne izjave negiranja postojanje crnogorske države i nacionalnog identiteta Crnogoraca.

LITERATURA

- „Glas Crnogorca“, br. 19/1915, br. 10/1888.
- DA CG, MP i CP, 1913, f. 86, 198.
- DAMJANOVIĆ, Radovan (2018). *Leksikon ličnosti crnogorske prosvjete*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- DAMJANOVIĆ, Radovan (2019). *Leksikon institucija crnogorske prosvjete*, poglavlje „Kratak pregled razvoja prosvjete u Crnoj Gori“. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- DELIBAŠIĆ, dr Rade (1980). *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*. Bor: Republički zavod za unapređivanje školstva Titograd, Štampa „Bakar“.
- KARADŽIĆ (Stefanović) Vuk (1969). *Srpska istorija našeg vremena*. Beograd: Prosveta.
- KOSTIĆ, Milan (1876). *Škole u Crnoj Gori od najstarijih vremena do današnjeg doba*. Pančevo: Komisija braće Jovanović.
- KUSTUDIJA, dr Ivan (1995). *Izvanjci u Crnoj Gori i ona u njima*. Cetinje: Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, Obod.
- PEJOVIĆ, dr Đoko (1971). *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*. Cetinje: Istorijski institut u Titogradu.
- RADOJEVIĆ, dr Danilo (1999). *Crnogorci na limesu*. Podgorica: Crnogorski centar Međunarodnog PEN-a.
- RADOJEVIĆ, dr Danilo (2011). *CXIV godina i ličnosti (1827–1941)*. Podgorica: DANU.
- STAROVLAH, Miloš (2007). *Istorija školstva u Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- VUKSAN, Dušan (1925). *Pogovor Poslanicama*, knjiga I. Cetinje.

Radovan DAMJANOVIĆ

**FOREIGNERS IN THE SCHOOL SYSTEM OF MONTENEGRO
(19TH AND EARLY 20TH CENTURY)**

The 19th century is particularly significant for Montenegro, both for the achieved freedom and recognition of belonging to the free and independent countries of Europe, which had been dreamed of for centuries, as well as for the accelerated development and results achieved in the cultural and educational domain. Regardless of its small size and population, Montenegro has never lacked the courage, strength or hope to win freedom, but it had to leave the issues of education and culture for other times as a result. Excluding the time of the printing of the first books (Montenegrin incunabula) during the Crnojevići era, we associate the time of the beginning of literacy and education with Petar II Petrović, who opened the first secular school in 1834. From then until almost the end of the 19th century, problems arose related to the lack of teaching staff, textbooks, curricula, institutions that monitor the work of schools, etc. The aim of this paper is to briefly highlight how these problems were solved and how the measures taken by the state authorities affected the development of education. Special attention was paid to the teaching staff, which Montenegro did not have, which is why foreigners played a major role in this regard. On the other hand, foreign textbooks were also used, and the laws were mostly written by foreigners. On top of the indisputable progress and valuable results, the author also points to the shortcomings and deficiencies that Montenegrin society and educational activity would have in the future development when it comes to the preservation of traditional and cultural values of Montenegrin society and individuals.

Keywords: *foreigners, Montenegrin education, school system, textbooks, curricula, laws, primary and secondary schools*